

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 5 Sayı: 20 Volume: 5 Issue: 20

Kış 2012 Winter 2012

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TANZİMAT SONRASI TÜRK GAZETECİLİĞİNDE “HALK” KELİMESİNİN KULLANIMI VE HALKA YÖNELİK FAALİYETLER

“AFTER THE TANZİMAT TURKISH JOURNALİSM “PEOPLE” AND THE PUBLIC TO USE
THE WORD ORIENTED ACTIVITIES”

Hüseyin DİKME*

Özet

Gazete ile Türk toplumun tanışması 1831 tarihinde başlar. Eğitim başta olmak üzere sanayi, ziraat, sağlık, ulaşım, edebiyat, dil, kültür, batılılaşma açısından bu yüzyılın gazeteleri sosyal ve siyasî hayatta çok önemli işlevleri yerine getirmiştir. Adeta halk, yayınevleri ve mekteplerle birlikte gazeteler aracılığıyla eğitilmiştir.

Bu çalışmada millet, ahali, efkâr-ı umûmiye, halk, tebaa, kamuoyu gibi kelimeler üzerinden XIX. yüzyıl gazeteciliğinin halka yönelik faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Basın-Yayın, Gazete, Halk, İletişim, Kamuoyu, Eğitim.

Abstract

Turkish society's acquaintance with Journal began in 1831. The journals in that century had an important social and political function in terms of firstly education, then industry, agriculture, health, transportation, literature, language, culture and westernization. It can be said that public were educated through journals beside publishing houses and schools. In this study the activities of the journalism in the 19. century toward the public are analyzed via words as nation, community, public opinion, “tabaa”, public.

Key Words: Press, Journal, Public, Communication, Public Opinion, Education.

Giriş

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin her bakımdan köklü bir değişime uğradığı bir asırdır. Değişimle birlikte geleneksel birtakım değerlerden kopuş bu yüzyılın en önemli özellikleri arasındadır. Bu yüzyılın bir diğer özelliği de, Osmanlı tarihinde daha önce görülmediği kadar kitap, gazete ve mecmua yayının yapılmasıdır. Matbaa ve buna bağlı olarak gelişen matbuat sektörü, haber, bilgi ve fikir alışverişini daha da hızlandırmıştır. İlk kez 1831'de çıkartılan *Takvîm-i Vekâyî* gazetesıyla birlikte aradan geçen 30 yıldan sonra matbuat hayatına da hareketlilik gelmiş, gazete ve mecmuaların sayısında artış görülmüştür. Gazeteler bilindiği

* Yrd. Doç., Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi.

üzere toplumda meydana gelen gelişmelerin yansıdığı, o toplumun içinde bulunduğu siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu gösteren unsurlardan biridir. Bir başka deyişle gazetelerin muhtevasını incelemek cemiyetin bütünüyle hayat karşısındaki tavrını görmek adına önemlidir.

Gazeteler toplumdaki bütün gelişmeleri, idarenin aldığı kararları kendi açılarından da olsa yansıttığı gibi, olaylar ve yönetim karşısında kamuoyunun tepkilerini ve görüşlerini de aksettirirler. Bu yüzden de basın, klâsik bir tanımla "kamuoyunun sözcüsüdür" şeklinde nitelendirilebilir (Hayta, 2002: 1).

Osmanlı modernleşmesinde gazetenin çok mühim bir işlevi vardır.¹ Özellikle batılılaşmanın başladığı Tanzimat Fermanı'ndan (1839) sonra yeni fikirlerin halka mal olmasında, halk arasında yaygınlaşmasında mektepler kadar önemli bir rolü vardır. Yeni bir edebiyat, yeni bir siyasî anlayış, batılı tür ve fikirlerin yaygınlaşmasında gazetenin hiç de ihmal edilemeyecek bir etkisi olduğundan bahsedilebilir.

Batı karşısındaki geri kalmışlığa çareler bulmaya çalışan Osmanlı aydınları, gerilemenin en büyük sebepleri arasında gördükleri eğitim eksikliğini ortadan kaldırmak için yazdıkları makale, haber ve eserlerde daha çok ziraat, sanayi, iktisat, siyaset ve kültür konularına ağırlık vermişlerdir (Kurdakul, 1977: 11).

Osmanlı'ya mensup hemen her sınıf halkta ulus fikrinin oluşmasında, gazetelerin de, kitaplarla birlikte, önemli bir rolü vardır. Özellikle merkeze uzak vilayetlerde Osmanlı'ya bağlı unsurların milliyet fikrini benimsemesinde ve onun sebep olduğu ayrışmalarda gazetelerin etkisi olduğundan söz edilebilir (Ortaylı, 1999: 19-24).

Gazete; sadece halkı eğitmek, ona bilmediği, görmediği yeni bilgiler vermek, efkâr-ı umûmiye oluşturmak ve halkın anlayabileceği bir yazı dili vücuda getirmekle kalmaz, yeni edebî türlerin girmesine ve yayılmasına yardım ederek yeni edebiyatın da kurulmasını sağlar. Türk edebiyatında tiyatro, tercüme ve telif eserlerin ilk örnekleri gazeteler vasıtasıyla verilmiştir. (Tanpınar, 1956: 226) Tabii bu durum biraz da devri idrak eden şair ve yazarların gazeteye biçtikleri rolle ilgilidir.² Gazetenin halka ulaşmada, onlara belirli fikirleri ifade etmede ne kadar etkili bir güç olduğunu batıdan hareketle müşahede eden Tanzimat nesli; asil gayelerini, faaliyetlerini, fikirlerini ifade etmek için gazeteyi bir araç olarak görmüştür.

Efkâr-ı umûmiye oluşturmak fikri daha önceki asırlarda, Batı ile münasebetlerin iyice arttığı III. Selim döneminde Avrupa'nın değişik ülkelerine elçiler atanmasıyla çok daha farklı bir yöne evrilmiştir. Avrupa kamuoyunda, Osmanlı'nın tebaası bulunan Hıristiyanlara baskıcı davrandığı ve Türklerin medeniyet bakımından geri kaldığı fikirlerinin yanlışlığını belirtmek için gönderilen elçilere "halkla ilişkiler" görevi de verilmiştir. Buralardaki elçilerin Avrupa basınında yanlış çıkan bu tip haberleri düzeltmek aslı görevleri arasındadır. Bu uygulama; Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde gittikçe artmıştır. Özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde devletin ilişki kurduğu batılı gazetecilerin de işe dâhil olmasıyla Avrupa efkâr-ı umumiyesi etkilenmek istenmiştir. Devleti idare edenler aynı şekilde iç basındaki muhalifleri susturmak için nizamnameler yapmış, kendilerine yakın kimselerin gazete ve mecmualar kurmasına ön ayak olmuştur.

Bu manada muhtelif tanımları bulunan gazeteye verilen anlamlar arasında en yaygını şudur:

"Gazete, efkâr-ı umûmiye (kamuoyu) yapma sanatı ve gazeteci de efkâr-ı umûmiye yapan kimsedir." (Ertuğ, 1970: 1-2).

¹ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, (2006), İstanbul: *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, s. 27-30.

² Gazete türünün Türk edebiyatına tesirleri hakkında geniş bilgi için bakınız: İnci Enginün (2006). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 32-69.

Zaten bu tanım gazetenin asıl rolünü bize gösterir. Fakat, Tanzimat sonrası aydınlarının bu fikri sahiplenmesi, kendilerini halk adına konuşmak salahiyeti bulmalarıyla bağlantılıdır. Devrin işbaşındaki yöneticileri de kamuoyunun kendi çevreleri olduğunu düşünmüşlerdir. Bir örnek verecek olursak: Ahmet Cevdet Paşa'nın anladığı "efkâr-ı umûmiye" doğrudan halkın kendisidir. Sadrazam Âlî Paşa'nın cenazesinde halkın sükûtu ihtiyar etmesi üzerine paşa, halkın, halk vicdanının ne yaman bir güç olduğunu devirdeki herkesin idrak ettiğinden bahseder.³

Şunu da ifade edelim: Osmanlı'da millet kelimesinin karşılığı olarak bu yüzyılda "ümme, millet, ahali, efkâr-ı umûmiye, tebaa, cemiyet, beşer, avam" gibi karşılıklar öne çıkmaktadır.⁴

Bu asırdaki basın-yayın sahasında görülen gazete ve mecmuaların çokluğu dikkate alındığında bir makalede bütün bu hususiyetlerin kuşatılmayacağı düşünebilir. Nitekim biz de bu geniş sahayı biraz daraltarak, bu incelememizde daha çok devirde öne çıkan gazetelerin mukaddimelerinden hareket ederek halka yönelik faaliyetlerin hangi durumları karşıladığını göstermek amacına yöneldik. Gazetelerin mukaddimleri; çıkış sebeplerini, takip edecekleri siyaseti; sosyal, siyasî, eğitim, kültür ve iktisat gibi konularda yayın yapacaklarını ifade noktasında çok önemli bilgileri içerir. Gazeteden ne beklendiğini göstermesi bakımından da bu önsözler dikkate değerdir.

Halka Yönelik Bir Faaliyet Olarak Tanzimat Sonrası Türk Gazeteciliği

Devlet yönetiminde yenilik ve düzenlemelere gitme noktasında büyük çaba harcayan II. Mahmud'un bu çerçevedeki etkinliklerinden biri de *Takvîm-i Vekâyi* adlı ilk Türkçe gazeteyi kurmasıdır.

Takvîm-i Vekâyi'nin çıkışından beş gün önce (26 Ekim 1831) Vakanüvis Esad Efendi tarafından kaleme alınan (Yazıcı, 1983: 45) mukaddimesi, o devirde halk efkârına verilmeye başlanan önemi ve gazetenin lüzum ve ehemmiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Esad Efendi bu mukaddimenin giriş kısmında vakanüvisler tarafından zabt olunan malumatların neşir ve ilan olunmadığı için buradaki bilgilerin mektum kaldığından bahisle devlet yöneticilerinin halledemediği dâhili ve haricî meselelere türlü türlü manalar vererek bahsedilen mevzularda hayli dedikodu yapıldığını belirtir. Gazete; içerde ve dışarıda olup bitenlerden haberdar olan herkesi cahillikten, bilmediği meseleler hakkında suizan ve dedikodu yapmaktan kurtaracaktır. Mukaddimede dikkati çeken bir diğer husus ise halkın bu ilgisizlik sebebiyle çıkan olumsuzluklardan bir dereceye kadar mazur tutulmasıdır.⁵ Alpay Kabacalı bu önsözde şu hususların dikkati çektiğini ifade eder:

1. Halk dünyada ve yurttaki olanları anlayacak, yabancılar Osmanlı'nın resmî görüşünü öğrenecek.

2. Yanlış haberlerin yayılması engellenerek asayişin bozulması önlenecek.

3. Fen, sanayi ve ticarete dair bilgiler yaygınlaştırılıp halkın istifadesine sunulacak.

4. Devlete ait işler bilinecek ve bunlara uyulacak.

Gazete bu özellikleriyle hem bir tarih vesikası hem de eğitim aracı olarak düşünülmüştür (Kabacalı, 2000: 49).

Gazetenin ilk olarak ülkenin her tarafında dağıtılması düşünülmüş, fakat posta hizmetlerinin yetersiz olması sebebiyle ancak tatarlar aracılığıyla dağıtımını sağlanabilmiştir.

³ "Efkâr-ı umumiye"nin Osmanlı hayatındaki yeri için bakınız: Fatih M. Şeker (2011). *Modernleşme Devrinde İlimiye: Cevdet Paşa İbnülemin Örneği*, İstanbul Dergâh Yayınları, s. 23, 88-99.

⁴ Bu konuda bakınız: İsmail Kara (2011). "Kimin Milletindensin? İstiklal Marşı'ndaki Millet Üzerine Bir Deneme", *Dergâh*, nr. 251, s. 1 vd.; Fatih M. Şeker (2011). "Öteki ile Beriki Arasında Osmanlı Tecrübesi: Nolaydı Osmanlılar Bize Kadim Zamandan Bey Olaydı", *Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 34, s. 34 vd.

⁵ Mukaddime için bkz. H. Refik Ertuğ (1970). *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul: Yenilik Basımevi, s. 147.

Devletin halkı düşünerek çıkarttığı gazetenin yazarlarının pek çoğunun ulemadan ve kalemlerden gelmesi dolayısıyla dili ağır ve ağırdadır. Halkın anlayacağı, istifade edeceği bir dilden mahrumdur.

İlk yarı resmî gazete olan *Cerîde-i Havâdis*'in birinci nüshası 1 Cemâziyü'l-âhir 1256 – 1840'ta çıkmıştır. İngiliz vatandaşı V. Churchill tarafından çıkartılan bu gazetenin ilk nüshasında çıkış amacı şöyle ifade edilir:

“Tevarih âşinâ olanların malûmları olduğu üzere alelumum hüner ve maarifin tezayüt ve tekessürüne, nüсах-ı gayr-i adidesi âfaka münteşir olan ve gûna gûn ihbarat ve hâdisat-ı naflayı cami□ bulunan gazete evrakının dahi medar-ı küllisi olduğu cayı iştibah değildir ve herkes bu makule gazeteleri okudukça sair memalikte vuku bulan ahval ve keyfiyata kesb-i vukuf ve malûmat ederek ez-her-cihet faide-ment olurlar.”(İskit, 1937: 8).

Bu sözler o devirde gazetenin nasıl algılandığını göstermek bakımından da manalıdır. Bu gazetede, daha çok, başka memleketlerin tanıtımı ve Osmanlı'daki garip olayların anlatımına önem verilmiştir. Churchill gazeteyi ticarî bir zihniyetle idare etmiş ve aldığı reklam ve ilanlardan çok para kazanmıştır (Ertuğ, 1970: 163).

Agâh Efendi ve Şinasi tarafından çıkartılan *Tercümân-ı Ahvâl* (1860) Osmanlı'daki ilk özel gazete niteliğindedir. Bu gazete aynı zamanda Türk basın tarihindeki ilk siyasi yazılarla tefrikaları da bünyesinde barındırmaktadır. Batılı anlamda ilk Türk tiyatrosu olan *Şair Evlenmesi*'nin burada neşredilmesi devri için oldukça önemlidir.⁶ Çünkü bu piyes; halkın yoğun teveccüh gösterdiği ortaoyunu, meddahlık, Karagöz gibi geleneksel Türk Tiyatrosu ürünlerinden kopuşu göstermesi bakımından anlamlıdır. O tarihten sonra tiyatro da halka yeni fikirleri yaymak için bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Şinasi'nin imzasıyla ilk nüshaya, başmakale yerine konan mukaddimenin mevzumuzu ilgilendiren tarafı aynen şöyledir:

“Madem ki bir heyeti içtimaiyede yaşayan halk bunca vezaif-i kanuniye ile mükelleftir. Elbette kalen ve kalemen kendi vatanının menafiine dair beyan-ı efkâr etmeyi cümle-i hukuk u müktesibesinden addeyleyler. Eğer şu müddeaya bir sened-i müsbet aranılacak olsa maarif kuvvetile zihni açılmış olan millet-i mütemeddinenin yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir. Bu mebbas Devlet-i Âliyye'ce dahi nevima müeyyeddür ki Meclis-i Âli-i Tanzimatın teşekkülü sırada kavanin ve nizamata müteallik levayihin tahriren arz olunması için umuma mezuniyet-i resmîye verilmişti. Hattâ hükümet-i seniyyenin müsaadesile dâhil-i memalik-i Osmaniye'de tebaa-yı gayr-i müslimenin kendi lisanları üzere hâlâ çıkardıkları jurnallar bile belki hukuklarından ziyadece serbesttir. Fakat asıl Osmanlı gazetelerinin bahsine gelince gayri resmî bir varakanın devam üzere çıkarılmasında her nasılsa şimdîye kadar millet-i hâkimedden hiç bir kimse ihtiyar-ı zahmet etmemiştir. Hele şükürler olsun saye-i adalet-i seniyyede telif-i mafat müyesser oldu. (...) İşbu gazete ahvali dâhiliye ve hariciyeden müntehap bazı havadis-i ve maarif-i mütenevvia ile sair mevad-ı naflaya dair mebahisi neşr ü beyana vasıta olacağından naşi “Tercüman-ı Ahval” unvanı ile tesmiye olunmak münasip görüldü. Tarife hacet olmadığı üzere kelâm ifade-i meram etmeye mahsus bir mevhibe-i kudret olduğu misillü en güzel icadı aklı insanî olan kitabet dahi kaleme kelâm eylemek fenninden ibarettir. Bu itibarı hakikate mebni giderek umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu dahi hitam münasebetile şimdiden ihtar olunur.

Değil mi Tanrı'nın ihsanı aklü kalb ü lisan

Bu lûtfu etmelidir fikre şükr ü zikr insan”(İskit, 1937: 20-21).

Mukaddimedeki bu cümlelerde açıkça görüldüğü üzere, Şinasi bu mukaddimesinde, halkın devlete karşı birtakım görevleri olduğunu belirtir. Bundan dolayı da halkın, devlete karşı düşüncelerini ifade hakkına sahip olması gerektiğini ileri sürer. Ona göre, halkın düşüncelerini gazetelerin aktarabilir. Bu yüzden de gazetenin dilinin halkın anlayabileceği şekilde olması

⁶ Bu piyesin o devirde halka dönük olarak neler getirdiğiyle ilgili olarak bkz. Fevziye A. Tansel (1996), *Şinasi, Şair Evlenmesi*, Ankara: Dün-Bugün Yayınevi, s. I-XII.

gerekir. Bu fikirler, Türkçenin sadeleştirilmesi konusunda da önemlidir. Şinasi'nin bahsettiği manada Osmanlı'da yabancı dille yayın yapan gazeteler yerli gazetelerden hayli fazladır. Hatta bu dönem matbuat ve gazetelerin Türkçe olarak yayınlananlarında dahi sahiplerinin yabancı olduğu görülür.⁷

Başlığının altında "Havâdis ve Maarife Dair Osmanlı Gazetesi" yazılı olan *Tasvîr-i Efkâr*, bir Türk tarafından çıkartılan ikinci özel gazete olma özelliğine sahiptir. 27 Haziran 1862 tarihli ilk sayısında yer alan ve gazetenin sahibi Şinasi tarafından yazılan kısa mukaddimesinde bir fikir gazetesi olarak kurulduğunun altı çizilir:

"Her devlet, idaresine müvekkel olduğu heyet-i mecma-i milliyenin bekasile payidâr ve hayr ü menafine muvafık surette tedbir-i miham eylemekle kavîyü'l-iktidar olmak kazıyyesi, mânend bedihi-i evveli, bürhandan müstağnidir. Bu hâl-i medeniyette bulunan halk ise kendi menafinin husûlü hakkına ne suretle sarf-ı zihin eylediği, tercümân-ı efkârı olan gazeteleri lisanından malûm olur..." (Ertuğ, 1970: 182)

Aydın, gazeteler vasıtasıyla halkın fikirlerinin tercümanı olacaktır, diğer bir deyişle halk adına konuşacaktır. Devletin ilerlemesinde ve bekasında millete önemli bir yer verilmiştir.

1862 yılında çıkan *Mecmua-i Fünûn* mecmuası da Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye'nin yayın organı olarak çıkmaya başlar. Bu dergi halkın desteğiyle kurulan ilk yayın organıdır. Anadolu'dan 600 kişinin abone olduğu mecmua adından da anlaşılacağı üzere Osmanlı'da bilimin gelişmesine katkıda bulunmak maksadıyla neşredilmiştir (Şapolyo, 1969: 112-113).

1866'da Filib Efendi tarafından çıkartılan *Muhbir* gazetesi ise, Yeni Osmanlılar üyesi Ali Suavi'nin gazetenin adeta beyni olmasından ötürü halka ihtilâl fikrini aşılması bakımından önemlidir. İnkılap fikrini yayan ilk gazete budur (Nüzhet, 1931: 42). Avrupa'da 31 Ağustos 1867'de tekrar çıkartmaya başladığı *Muhbir* gazetesinde Ali Suavi Şark ahalisinin maarifte terakkîsi ve medeniyete kavuşması için yazılar neşredeceğini, Avrupalıların Osmanlı hakkındaki fikirlerini tashih etmek düşüncesinin de gazeteciliğinin bir başka gayesi olduğunu ifade eder. Suavi "ahali" kelimesini tercih eder (Çelik, 1994: 68).

Memlekette parlamenter sistemi kurmak için mücadele eden ve nihayetinde Avrupa'ya kaçmak zorunda kalan Ziya Paşa, Namık Kemâl, Agâh Efendi, Ali, Suavi, Menâpirzâde Nuri, Kayazâde Reşad, Mehmed Bey gibi ihtilâlcilerin 1868 yılında Londra'da Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yayın organı olarak çıkmaya başlayan *Hürriyet Gazetesi*'nin yayın politikasında da halkın ve devletin menfaatine yayın yapacaklarını özellikle ilan ederler: Ağustos 1868'de Ziya, Kemâl, Nuri ve Reşad Beyler *Hürriyet* gazetesini tesis ederler (Tansel, 1986: 145-146). Gazetenin isminin altında geçen şu ifadeler çıkartanların yürüttükleri mücadeleyi ilan noktasında çok önemli ipuçları barındırır:

"Hâvî olduğu mebâhis-i millet ve devletimizin selâmetine ve Osmanlı halkının menfaatine mütealliktir."

Gazetenin isminin ihtiva ettiği anlamlara hemen her sayıda rastlamak mümkündür. Meşveret, hak ve hukuk kavramlarıyla birlikte düşünülen "hürriyet" mefhumu derginin çıkış noktası olarak gözükmektedir. (Akgün: 1990: 32) Gazetenin ilk sayısında yer alan *Ve şâvirhüm fi'l-emr* başlıklı yazıda Namık Kemâl; insanın doğuştan hür olarak yaratıldığını, halka ait hürriyetlerin öncelikle toplum nezdinde korunduğunu belirtir. Hükümet etme hakkına sahip olan halkın bu görevi bizzat yerine getirmesi mümkün değildir. Bunun için birilerini vazifelendirmesi gerekir. Bu görevlendirilen birileri de hükümeti kurar. Millet hiçbir zaman bir kimseye sonsuza kadar hükmetme hakkı tanımaz, vermez (Aydoğdu-Kara, 2005: 165-167). Namık Kemâl bu yazısında açıkça parlamenter sistemi savunmuştur.

⁷ Bu asırdaki yabancı dille yayın yapan gazete ve mecmualar için bkz.: Ziyad Ebüzziya(1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İstanbul: İÜ Basın-Yayın Yüksekokulu Yay., s. 27-46.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerinin neşrettiği bir diğer yayın organı olan *İttihad* gazetesini ise 15 Mayıs 1869'da Mehmed Bey, Menâpirzâde Nuri ve Ali Suâvî çıkartmışlardır. Beş sayı kadar çıkabilen bu gazetenin temel gayesi de halka yöneliktir ve siyasidir. Gazete, isminde vurgulandığı üzere Osmanlı'ya bağlı milletlerin birliğini savunur. Bu manada Osmanlılık fikrini savunur. Gazetenin, Kaya Bilgegil'in yayınladığı ilk sayısında yer alan yazılara göre, tâkip edeceği hareket programı dört ana nokta üzerinde toplanmaktadır:

1. *Türkiye'de hukukun tesisi, hürriyet ve müsavatın ilânı*
2. *Memleket idaresine meşrûtiyet ve umûmî nezâret sistemlerinin getirilmesi*
3. *Vatanın içinde bulunduğu tehlikelerle bunlardan korunma çârelerinin gözler önüne serilmesi*
4. *Osmanlı topraklarında yaşayan muhtelif kavimlerin ittihadı için neşriyatta bulunmak* (Bilgegil, 1976: 109, 134).

Gazeteyi çıkartan hürriyet savunucuları bu görüşleri halkın menfaatine uygun olduğu için savunacaklarını, bu uğurda her şeyi göze aldıklarını açıkça belirtmişlerdir.

Rüşdü Efendi tarafından 1869'da çıkartılan *Hakâyıku'l-Vekâyî* gazetesinde (Ertuğ, 1970: 216-218) halk kelimesinin karşılığı olarak daha çok "ehâli" kelimesi kullanılır. Gazetenin çıkış amacı ahaliye ilim, fen, sanayi, kalkınma ve günlük olaylar üzerine bilgi vermektir. Gazetenin ilk sayısında yer alan şu satırlar gazetenin halka dönük cephesini aydınlatacak mahiyettedir:

"Her ne kadar sükkûnette bulunan ehâlimize ulûm ve fînûna ve ziraate ve sanayie dair makâlât-ı nafia neşrini arzu eyler isek de, bazı vakitlerde bir takım esbab zuhûriyle bu arzumuzun husûlüne mâni ve hâil ve bu cihetle vukûât-ı kevnîye bahislerini o gibi makâlât-ı nafiaya tercih ile bunların umûr-ı âhîr kabîlinden addolunmalarına mecburiyet hâsıl olmaktadır." (Kurdakul, 1977: 112).

23 Ocak 1870'de çıkarttığı *Basîret* gazetesinin ilk nüshasında yer alan "*Menafi-i vataniye ve havâdis-i umûmiyyeye dair millet gazetesidir*" ibaresi "millet" kelimesinin bir gazete başlığı altında ilk defa kullanılması itibariyle önemlidir. Nitekim, Nuri Sağlam, *Basîret* gazetesinin basın tarihimizin en dikkate değer noktalarından biri olarak bunu görür.⁸ Ali Efendi *Basîret*'in mukaddimesinde "*Bir milletin hâli gazetelerin kâli ile anlaşılıp bilineceğinden, gazetemizin kullanacağı lisan daima hak ve istikamete makrûn ve mutabık olup biz ne azgınlık derecesinde hürriyet ve ne meskenet mertebesinde esaret mürevvicimiz*" diyerek gazetesinin politikasının ana hatlarını ortaya koymuştur. Gazete, Suphi Paşazâde Ayetullah, Hâlet Bey, Ahmed Midhat Efendi, Namık Kemâl, Ali Suavi gibi devrin önemli kalemlerini bünyesinde toplayarak halkın eğitimi, İstanbul'un sorunları,⁹ terakki, sanayi, siyaset, hürriyet, eşitlik ve millî meseleler gibi konularda makaleler ve haberler yayınlarak devri için önemli bir yayın hâline gelmiştir. O devirde halk tarafından en çok okunan gazetelerden biridir (Kurt, 1999: VII).

Yeni Osmanlılar üyelerinden Namık Kemâl, Menâpirzâde Nuri, Reşad ve Ebüzziyâ'nın bir araya gelerek çıkarttıkları *İbret* gazetesi genç şair ve yazarların halkı hürriyet, müsavat ve meşrûtiyet bakımından bilgilendirme amacı doğrultusunda yayın hayatına başlamıştır. *İbret*'in genç muharrirleri, ilk üç sayısında ilk sayfadan verdikleri devrine göre oldukça iddialı ilan son kısmında esas amaçlarını şöyle ifade ederler:

"İtikadımızca burada gazetelerin en büyük vazifesi halkımıza kavâid-i siyâsiye ve terakkîyât-ı medeniyyeye müteallik malûmât vermektir. Binaenaleyh elimizde olan iktidar-i âcizaneyi esâsen bu hizmete sarf edeceğiz. Maamafih havâdis itâsında dahi kusur etmeyeceğiz.

*En mukaddes bildiğimiz bir vazife dahi Matbuat Nizamnâmesi'nin müsait olduğu derecede doğru söylemektir."*¹⁰

⁸ Bu konuda bkz. Nuri Sağlam (1996). "19. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Hayatında Basîret Gazetesi" Üzerine, *İlmî Araştırmalar*, s. 3, s. 183-190.

⁹ İstanbul Mektupları için bkz. Nuri Sağlam (2001). *Basiretçi Ali Efendi, İstanbul Mektupları*, İstanbul: Kitabevi, s. XIX - 745 s.

¹⁰ Kemâl-Nuri-Reşad-Tevfik, "*Başlıksız*" *İbret*, nr. 1- 3, 7-9 Rebîü'l-âhîr 1289, s.1,1,1.

Halka medeniyet ve siyasî düşünmeyi öğreteceklerini ifade ettikleri bu önsözde aynı zamanda memuriyet kabul etmeyeceklerini de belirtirler. Bu önsözden sonra ikinci sayfada yer alan bir makale de gazetenin mesleğini gösterir. *İbret*'in ilk sayısında Menpirzade Nuri Bey de görünüşte birtakım sözleri içeren basılı bir yaprak gibi olan gazeteden söz açarak, gazeteciye "mensup olduğu milletin hayat ve memnatına müteallik mesailden bahsetmek için kendini mahkeme-i âleme [dünya mahkemesine] vazetmiş bir avukat" olarak gösterdikten sonra, batıdan daha yakın zamanlarda gelmiş bulunan bu "meslek"i; "İslâh-ı ahlâk, mürebbî-i millet ve rehber, lisanın ta'dil ve tezhibini sağlayacak vasitalardan biri" olarak görür. Gazetenin en mühim işlevlerinden biri de; medeniyet, terakki, saâdet, ma'delet, ma'rifet denilen şeylerin hepsini bünyesinde bulunduran ittihadın pekişmesini sağlamaktır. Zaten gazetecinin amacı da halkın menfaatine uygun olan işleri umum namına hükümetten talep etmektir.¹¹ Nuri Bey'in bu fikirleri; Namık Kemâl'in gazeteyi "beşerin padişahı", milletlerin terbiye-i efkârı" olarak gören fikirleriyle aynı doğrultudadır. (Aydoğdu-Kara, 2005: 402-403)

Teodor Kasab tarafından 24 Kasım 1874'te ilk siyasî mizah gazetesi olarak çıkartılan *Diyojen*, kendisinden sonra çıkan mizah mecmualarına da öncülük etmiştir. Böylece mahalle kahvehânelerinden, kıraathânelerden sonra mizah, basında da görülmeye başlanmıştır. Yazar kadrosunda Namık Kemâl, Direktör Âli Bey, Ebüzziya Tefik, Menâpirzâde Nuri, Kayazâde Reşad Beyler de bu dergiye destekte bulunmuşlardır. Yayın hayatı boyunca "ammenin" yani halkın teveccühünü hiç kaybetmeyen *Diyojen*'in ilk sayısındaki mukaddimede Teodor Kasab, bu mizah gazetesinin çıkış gayesini şöyle izah eder:

"... *Diyojen* çend-i mahdan beri Fransızca ve Rumca neşr olunmakta olub maksadı ise efkârı umûmiye ve hükümet-i seniyyeye tercemanlık ve ahlâk u terbiye ve vatanımıza ecnebi olan şeyler hakkında tarîz ü istihzâ ile terze-bânlık olduğundan (...) böyle gayet müşkil ve nazik bir vazifeyi iltizam eylemiştir." (Özkiş, 2010: 84-85).

26 Mayıs 1875 tarihinde Filib Efendi tarafından çıkartılan *Vakit* gazetesinin başlığında yer alan şu ifadeler de dönemdeki pek çok gazetenin yayın politikasını, çıkış gayesini gösterir:

"Her nev'i havâdisten bahseden gazetedir menâfi-i ammeye ve maarif ve edebiyata müteallik âsar için sahîfelerimiz her zaman açıktır." (Yerlikaya, 1996: 34).

Gazetenin ilk sayısında yayınlanan "Siyaset" başlıklı yazıda, amaç ve yayın politikası hakkında gayet açık bilgiler verilmektedir. Başmuharrir Mehmed Âyetullah Bey tarafından yazılan bu mukaddimede özetle şöyle deniliyor:

"Umumun görüşlerine arz edeceğimiz konular önemlidir. Fakat itirazdan önce meselenin sebep ve hakikatleri araştırılsın. Bizim ülkede gazeteler çoğalalıdan beridir genellikle medeniyetin ilerlemesinden. İslahat ihtiyacından ve refahın esası olan eğitimin yaygınlaştırılmasından bahsediliyor. Bu konular arasında kimi zaman halkın gayretsizliğinden kimi zaman hükümetin teşviksizliğinden söz edilmektedir. Neticede hiç bir karara varılamadı. Gazeteler bazen bu konuda hükümeti suçlayarak ve hadlerini aşarak hükümete saldırmışlar bazen de halkın üstüne saldırmak suretiyle onların nefretini kazandılar. Velhasıl hangi yolu tuttularsa yolsuz oldular. Bunun sebebi kendi gelenek ve göreneklerimiz göz önünde bulundurulmadan bize hiç benzemeyen milletleri taklit etmek ve onlara tabi olmak isteğimizdir.

Biz bu türlü çekişmelere girmeden devlet ve millete faydalı meseleleri halka sunup, işlerimizde yapılması gerekenleri belirtmeyi her şeyin önünde tutacağız.

Devletimizin yabancı devletlerle olan ilişkileri ve bunların etkilerinden bahsetmek önemli ise de bu işlerimizizin daha önemli olduğunun inkârı anlamına gelmez çünkü bir vücuda dışarıdan gelen hastalığa direnmek ve vücudu savunmak yine o vücudun kendi görevidir.

¹¹ Nuri, "Gazetecilik", *İbret*, nr. 1, 7 Rebû'1-evvel 1289-1 Haziran 1288, s. 2; Nuri, "Başlıksız", *İbret*, nr. 18, 2 Cumâdel-evvel-26 Haziran 1288, s. 2. Menâpirzade Nuri Bey'le ilgili bir çalışma hazırlayan Şemsettin Şeker'e bu makalenin çevrimiyasını benimle paylaştığı için teşekkür ederim.

Onun için şimdilik bu gazetede bahsedilecek en önemli konular işlerimizle ilgili konulardır. Fakat yeri geldikçe dış politikadan da bahsedeceğiz.

İşte bundan dolayı yayınlarımızda; merkezi devletin huzur ve saadeti, kalkınmasından, vilayetin idarelerinden ve halinden sonra ziraat ticaret, eğitim öğretim ve sanatın geliştirilmesinden bahsedilecektir.”(Yerlikaya, 1996: 35).

Vakit gazetesinin ilk sayısında yayınlanan “Politik Bazı Mütalaat” başlıklı yazıda da gazetenin amacı ve yayın politikasından bahsedilir:

“Tutmak istediğimiz yol hükümetimizin kadr ve şanına uygun olmayan hareketlerden ve zararlı neşriyattan kaçınmak, devlete ve memlekete faydalı olacak şeyleri halkımıza arz etmekten ibaret olacaktır. Umarız ki Padişahın izin ve müsaadesini arkasına alan gazetemiz bu şerefe layık olur ve halkın da rağbetine mazhar olur.”(Yerlikaya, 1996: 36).

Bu izahtan anlaşıldığına göre gazete kamu yararına, edebiyat ve eğitime dair yazılar, haberler neşredecektir. Bu yüzyıldaki gazeteciliğin bir diğer önemli tarafını da bu açıklamada görürüz. Bu devirde edebiyat hem eğitim hem de sair konularda öncelikli mevkidedir.

Şunu da ifade edelim ki gazeteyi halka yönelik bir faaliyet olarak görüp geniş kitlelerin ilgisine mazhar kılan Ahmed Midhat Efendi’dir. “Yazı makinesi” (Nüzhet, 1965: 55) olarak nitelendirilen Midhat Efendi’nin, çıkarttığı *Tercümân-ı Hakikât* gazetesi diğer bütün yayınlarının önüne geçmiştir. İsmi Ahmed Midhat Efendi’yle özdeşleşen bu neşriyat 1878 senesinde Sultan II. Abdülhamid Han’ın milleti tahsil ve terbiye etme hareketiyle bağlantılı sarayın da desteğini alarak çıkmağa başlayan bir gazetedir. Matbuat tarihimizin en uzun soluklu yayınlarından biridir. Bilginin ve edebî zevklerin geniş kitlelere ulaşmasında o devirde onun kadar tesirli bir başka gazete daha yoktur dense sezâdır. Gazete bu bağlamda “mektepten memlekete” hareketinin en önemli temsilcisi, batılılaşmanın ise sözcüsü konumundadır. Edebiyat tarihimizin, kültürümüzün pek çok meselesi Tanzimat sonrasında gazetelerde, ama özellikle Midhat Efendi’nin çevresinde tartışılmış, milletimizi derinden etkileyen tartışmalar onun etrafında cereyan etmiştir. Bununla beraber *Tercümân-ı Hakikât*, aynı zamanda eski edebiyatın, dilimiz ve kültürümüz için Arapça’nın ehemmiyeti üzerine kaleme alınmış mühim yazılar, eserler de neşretmiştir. Midhat Efendi’nin nâmı yedi düveli aşmış gazetesi sadece halkı değil, genç kalemleri de talim ve teşvik etme noktasında bir mektep hüviyetindedir. A. Cevdet, Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim gibi pek çok müellifin ilk durağı, geniş kitlelere hitap etmesi, tanınması *Tercümân-ı Hakikât* sayesinde. Muallim Naci’nin gazetenin edebiyat köşesini idare etmesi onu edebî, fikrî hayatımızın merkezine oturtmuş, devirde batıdan ve batılılaşmadan rahatsız olanların toplandığı-birleştiği bir edebî, kültür mahfili hâline gelmiştir. “Dekadanlık” tartışmalarında, dilde sadeleşme mevzularında gazete kültür ve edebî hayatımızdaki “yeni”nin lokomotifini vazifesini de üstlenmiştir.¹² Meşrutiyet devrine kadar varlığını sürdüren gazete, bu devirde İttihad ve Terakki karşıtlıklarının merkezi haline gelmiş, daha sonra ise İttihatçıların karşısında yer alan emsali gazete ve mecmualar gibi o da kapanmıştır.¹³

Gazetelerin halka yönelik bir başka faaliyeti de Türkçe’nin sadeleşmesine vesile olmasıdır. Şemseddin Sami *Sabah* gazetesinde “gazeteden umumun istifadesi ancak lisanının sadeliği ve fiatının ucuzluğu ile kâbidir” der ve bunu gazetesinde tatbik eder (Nüzhet: 1965: 71). Şinasi’nin Türkçe konusunda açtığı yolu daha da genişletir.

1885’te yayın hayatına başlayan *Saadet* gazetesi de Sultan II. Abdülhamid’in halkı eğitmek ve kültür seviyesini yükseltmek için yardım ettiği yayınlardan biridir. Ahmed Midhat Efendi gazeteye gönderdiği bir mektupta bu durumu açıkça ifade eder (Aydın, 1999: 26).

¹² O dönemlerde Türkçe ve belagatin merkezde olduğu tartışmalar için bkz.: Kazım Yetiş (1996). *Tâlim-i Edebiyat’ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sâhasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, s. 323-504.

¹³ *Tercümân-ı Hakikât* gazetesi hakkında bkz.: Enver Behnan Şapolyo (1969). *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basım*, Ankara: Güven Matbaası, s. 146-148; Ahmet Şerif Çaycı (1993). *Tercümân-ı Hakikât Gazetesinde Batı Edebiyatı: 1878-1896 Yılları arası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Ens., s. 1-8.

Filib Efendi'nin *Tarîk Gazetesi*, 9 Cemâziyü'l-evvel 1884-7 Mart 1884 tarihinde çıkmağa başlamış, 1899'da 5076. sayısıyla da kapanmıştır. *Tarîk*; Sultan II. Abdülhamid'in milletin marifet ve sanattaki tekâmülüne yardımcı olmak gayesinin oluşturduğu hava içerisinde devirdeki diğer süreli yayınlar gibi yayın hayatına atılmış bir mecmuadır. Daha çok edebî ve fennî makalelerle intişar eden gazetede zaman zaman şiirler de neşredilmiştir. Elhac İbrahim Efendi, Ahmed Midhat, Muallim Naci, Şemseddin Sâmî, Abdurrahman Süreyya, Hoca Halis Efendi, Menemenlizâde Tâhir, Ali Sedad, Hüseyin Cahit, Tevfik Fikret gibi devrin meşhur kişilerinin öne çıktığı gazete; genel itibarıyla dil, eğitim, ahlâk, din ve çeviri roman bakımından aynı zamanda devrin bir tarafını dolduran fikirler geçidine sahne olmuştur.

1 Ağustos 1895 tarihinde yayınlanmaya başlanan Hanımlara Mahsus Gazete'nin ilk sayısında yer alan "Tahdis-i Nimet-Tayin-i Meslek" adlı makalede gazetenin çıkış gayeleri ve nelere ihtiva edeceği anlatılmıştır:

"Kadınların tahsil ve terbiyesine bir mülkün terakkisi emrinde eşedd-i ihtiyac vardır. Bir kavim ailelerin birleşmesiyle hâsıldır. Ailede bir cüz'ü yani erkek mükteşebât-ı ilmiye ile tezyîn edip kadın mahrûm kalırsa o aile ve bunların terkîb ettiği hey'et-i içtimâî de pek ileri gitmez. (...) Kadın ne derece malûmatlı olursa onun âğûş-ı terbiyesinde büyüyecek çocuk o kadar âlî terbiye görür. İleride mensub olduğu kavmin terakkisine saadetine çalışacak bu çocuktur. Kadınlar mâder-i insâniyettirler. Bunların terbiye ve tahsili âtide bir kavmin saadet hâlini temin eder (Gürbüz, 2001: 1-2).

Bu asrın sonlarında çıkan *Miitalaa'nın* (3 Ağustos 1896) "İfade-i Meram" başlıklı ilk yazısında "En başlıca arzumuz edebiyatın ahlâkımızı takviye edecek ve fûnûn ihtiyacımıza hizmet eyleyecek kısımlarını taharrî ve neşr etmektir" cümlesiyle basın hayatına giriş gayesi açıklandıktan sonra "ulûm-ı beşeriyeyi mahpus buldukları sahâif arasından çekip halkın nazar-ı istifadesine sevk delâlet edeceği" vurgulanır (İslamoğlu, 2000: 21-22).

Sonuç

Osmanlı hayatında bu yüzyılda görülmeye başlanan gazete ilk olarak Sultan II. Mahmut döneminde onun emriyle çıkartılmıştır. Aradan bir yarım yüzyıl geçtikten sonra gazete, adeta Osmanlı siyasî-sosyal hayatını idare edecek bir mevkiye yükselmiştir. Bu dönemde; "millet, halk, ahali, ümmet-i Muhammed, efkâr-ı umûmiye, cemiyet, beşer" gibi farklı isimler üzerinden gazetelerin hemen tamamının halka yönelik faaliyetlere ağırlık verdiğini söyleyebiliriz. Bir süre Avrupa'da bulunan dönemin Şinasi, Ziya Paşa, Ali Suavi, Ağâh Efendi, Teodor Kasab gibi bazı aydınları gazete ve mecmualar vasıtasıyla, ülkede Avrupaî bir fikir hareketi oluşturarak hür düşüncüyü geliştirmeye çalışmışlardır. Onların bu gayretleri, zamanın yabancı dil bilen ve okuyan gençlerini de yanlarına katmıştır. Halka hizmet için, halk tarafından anlaşılacak ve ona hitap etmek gerektiğini idrak eden bu nesil, bu amaçları doğrultusunda gazeteyi çok etkili bir araç olarak kullanmıştır.

Gazeteler bu asırda adeta bir siyasî kulüp gibidir. Gazetelerde siyasî, iktisadî, edebî ve sosyal meseleler kamuoyunun gündemine getirilmiş memleketin dertleri, davaları incelenmiştir. Yazarlar, Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendiren bir kısım eser ve yazıları da Avrupa dillerinden Türkçeye tercüme etmişlerdir. Bu sayede de memlekete daha önce görülmeyen yenilikler getirilmiştir.

Gazetenin hiç şüphesiz en önemli işlevi "efkâr-ı umumiye"nin teşkilidir. Bu yüzyılın en makbul kavramları arasında yer alan "efkâr-ı umûmiye" tabirinden devlet ile aydının anladığı farklıdır. Aydın kendi fikirlerini yaymak için "halk, millet, ahali, cemiyet, ümmet, avam" gibi kelimeleri bir araç olarak kullanmıştır. Zaten mukaddimelerde geçtiği şekliyle halkın eğitilecek bir unsur olarak görülmesi de bunun göstergesidir. Devlet ise tebaasına hâkim olmak için basın-yayını bir vesile olarak görmüştür.

Bu yüzyılın gazetelerinin ana karakteristik özelliği halkı merkeze almalarıdır.

Gazetenin toplumda harekete geçirdiği dinamikler; değişme gereği, dinin toplum hayatında uzaklaşması, Avrupa merkezli dünya görüşü, topluma dair hususlarda aktif bir

kamuoyunun oluşturulmak istenmesi, dilde sadeleşmenin yanında batı kökenli kelime ve kavramların artması, dilden hareketle milliyetçilik düşüncesinin yaygınlaşması, haberden çok eğitim aracı sayılması gibi bütünüyle toplumsal hayatı değiştiren, yeni bir yola sevk eden hadiseler olarak dikkati çeker.

KAYNAKÇA

- AKGÜN, Adnan (1990). *Hürriyet Gazetesinin Sistemik Tahlili*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- AYDOĞDU, Nergis Yılmaz ve Kara, İsmail (2005). *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Namık Kemal Bütün Makaleleri I*, haz. Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- BİLGEGİL, Kaya (1976). *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- ÇAYCI, Ahmet Şerif (1993). *Tercümân-ı Hakikat Gazetesinde Batı Edebiyatı: 1878-1896 Yılları arası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇELİK, Hüseyin (1994). *Ali Suâvî*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- EBÜZZİYA, Ziyad (1985). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın*, İstanbul: İÜ Basın-Yayın Yüksekkokulu Yay.
- ENGİNÜN, İnci (2006). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ERTUĞ, H. Refik (1970). *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, İstanbul: Yenilik Basımevi.
- [GERÇEK], Selim Nüzhet (1931). *Türk Gazeteciliği (1831-1931)*, İstanbul: İstanbul Matbuat Cemiyeti.
- GÜRBÜZ, Hale (2001). *Hanımlara Mahsus Gazete*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erzurum: AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HAYTA, Necdet (2002). *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, Ankara : Kültür Bakanlığı.
- İSKİT, Servet (1937). *Hususî İlk Türkçe Gazetemiz "Tercümaniahval" ve Ağâh Efendi*, Ankara.
- İSLAMOĞLU, Oğuzhan Davut (2000). *Mütalaa Mecmuası, Tahlilî Fihrist, İnceleme, Metinler*, (yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KABACALI, Alpay (2000). *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul : Literatür Yayınları.
- KARA, İsmail (2011). "Kimin Milletindensin? İstiklal Marşı'ndaki Millet Üzerine Bir Deneme", *Dergâh*, s. 251, s. 1-3, 6-7.
- Kemâl-Nuri-Reşad-Tevfik (1289). "Başlıksız" *İbret*, nr. 1- 3, 7-9 Rebü'l-âhir.
- KOLOĞLU, Orhan (2006). İstanbul: *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları.
- KURDAKUL, Necdet (1977). *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- KURT, Ali (1999). *Basiret Gazetesinin Edebiyat ve Kültür Yazılarının Sistemik İndeksi (1870-1908)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nuri (1288). "Gazetecilik", *İbret*, nr. 1, 7 Rebü'l-evvel 1289-1 Haziran, s. 2.
- Nuri (1288). "Başlıksız", *İbret*, nr. 18, 2 Cumâdel-evvel-26 Haziran, s. 2.
- ORTAYLI, İlber (1999). "Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Uyanış ve Basın", *Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu (6-7 Aralık 1999)*, Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fak. Yayınları.
- ÖZKİŞ, Hamdi (2010). *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset (1870-1877)*, İstanbul: Libra Kitap ve Yayıncılık.
- SAĞLAM, Nuri (1996). "19. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Hayatında Basiret Gazetesi" *Üzerine, İlmî Araştırmalar*, s. 3, s. 183-190.
- SAĞLAM, Nuri (2001). Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul Mektupları*, İstanbul: Kitabevi.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan (1969). *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, Ankara: Güven Matbaası.
- ŞEKER, Fatih M. (2011). "Osmanlı Tecrübesi: Öteki ile Beriki Arasında Osmanlı Tecrübesi: Nolaydı Osmanlılar Bize Kadim Zamandan Bey Olaydı", *Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 34, s. 34-39.
- ŞEKER, Fatih M. (2011). *Modernleşme Devrinde İlmîye: Cevdet Paşa İbnülemin Örneği*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (1956). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: İbrahim Horos Basımevi.
- TANSEL, Fevziye A. (1996). *Şinasi, Şair Evlenmesi*, Ankara: Dün-Bugün Yayınevi.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1986). *Nâmık Kemâl'in Hususî Mektupları I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YAZICI, Nesim (1983). *Takvîm-i Vekâyi - Belgeler*, Ankara:Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekkokulu Yay.
- YERLİKAYA, İlhan (1996). *II. Abdülhamit Döneminde Basın: Yarı Resmî Vakit gazetesi (1875-1884)*, Kırıkkale: Savaş Ofset.
- YETİŞ, Kazım (1996). *Tâlim-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyatı Sâhasında Getirdiği Yenilikler*, Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi.